

«کتاب اسلامی»

در گردونه تاریخی معرفی و نقد

محمد نوری

رخسادهای این تاریخ را بیسان کند. مهم آن است که تحولات کتاب شناسی غیرمستقیم حوادث کتاب را هم بیان می کند.

کتاب شناسی^۱ در اصطلاح به فهرستی از مشخصات منابع همراه با نظام خاص گفته می شود.^۲ این واژه معمولاً به معنای وسیع تر از تنظیم اطلاعات کتاب ها به کار می رود و شامل رساله ها، مقالات، روزنامه ها، مجلات، اسناد و حتی فیلم ها هم می شود.^۳

کتاب شناسی ها معمولاً به منظور گردآوری اطلاعات موجود منابع و سامان بخشیدن به آنها با هدف اطلاع رسانی مطلوب برای مخاطبان انجام می گرفته است. این دانش همانند دیگر علوم انسانی، در طول تاریخ تحولات و تطوراتی داشته است. خبرهایی از فهرست های الواح کتابخانه نینوا و کتابخانه اسکندریه از روزگار کهن نقل شده است^۴ که نشان دهنده قدمت بیش از دو هزار ساله آن است. تحولات کتاب شناسی در هر فرهنگ، بر اساس اقتضائات بومی یا شرایط جهانی و منطقه ای پیش رفته است. فرهنگ و تمدن غرب نیز فرایند ویژه ای در

چکیده:

کتاب دینی پس از تولد همواره با اطلاع رسانی دینی همراه بوده است. اطلاع رسانی در گذشته با فهرست، معجم، موسوعه، قاموس، کتاب شناسی، مأخذ شناسی، کارنامه و شیوه های مثل اینها اجرایی می شد. در فرهنگ اسلامی از قرن اول قمری تألیف و کتاب سازی آغاز شد و مطابق اسناد و مدارک موجود در سده دوم، مسلمانان انبوهی از آثار را در اختیار داشتند که رو به ازدیاد هم بود. از این رو، به فکر فهرست سازی افتادند. این مقاله تاریخ بدیده فهرست سازی یا کتاب شناسی اسلامی را گزارش می کند. البته با این رویکرد که «کتاب اسلامی» و «کتاب شناسی اسلامی» دو رویه از یک واقعیت بوده اند. نویسنده به دلیل عدم مجال کافی، حوادث را به سرعت از نظر می گذرانند، ولی باید دانست که «کتاب شناسی اسلامی» ابعاد متنوعی دارد که هر کدام از آنها ویژه نامه مستقل مطالبه می کند. اما سرخ های اطلاعات در این مقاله آمده و کسانی که بخواهند تحقیق بیشتر کنند، می توانند به منابع معرفی شده مراجعه نمایند.

مقدمه

معمولاً وقتی حجم کتاب فزونی می یابد و تعداد عناوین افزون تر می گردد، نیاز به فهرست سازی و تألیف کتاب شناسی هم احساس می شود. این تجربه در همه فرهنگ ها و جوامع وجود داشته است. در فرهنگ اسلامی هم، وقتی مسلمانان چند اثر معدود و انگشت شمار داشتند، نیازی به فهرست واره و کتاب شناسی نداشتند؛ اما در سده دوم و بعد از آن، وقتی تعداد و حجم بسیار شد، به طوری که حافظه ها توان ذخیره سازی آن را نداشتند، به سراغ تألیف کتاب شناسی می رفتند. بنابراین «بدیده کتاب شناسی» به عنوان یک ضرورت در فرهنگ اسلامی پس از تکثر و انبوهی کتب و آثار پیدا شد. اما خود این بدیده فراز و نشیب ها، افت و خیزها و بالأخره تاریخ مفصلی دارد. این مقاله سعی می کند اهم

1. Bibliography

۲. مرجع شناسی ادبی و روش تحقیق، ص ۴۷؛ دائرة المعارف فارسی، ص ۲۱۷۷.
۳. دائرة المعارف فارسی، ص ۲۱۷۷-۲۱۷۸؛ فهرست نامه کتابشناسی های ایران، ص ۴-۵.
۴. دائرة المعارف فارسی، ص ۲۱۷۸؛ مرجع شناسی، ص ۳۵.

کتاب‌شناسی داشته است. نخستین کتاب‌شناسی اروپایی مربوط به ۱۴۹۴ م یعنی حدود چهار دهه پس از اختراع صنعت چاپ بود. این کتاب‌شناسی^۵ به فهرست کردن آثار مؤلفان کلیسا پرداخت. اما بسیاری معتقدند کتاب‌شناسی به عنوان یک دانش مستقل از سده هجدهم در غرب ظهور کرد.^۷

فرایند و سیر کتاب‌شناسی در فرهنگ اسلامی را می‌توان به چهار دوره زیر تقسیم کرد:

۱. دوره تدوین کتاب‌شناسی‌های غیر مستقل؛

۲. دوره تألیف کتاب‌شناسی‌های مستقل؛

۳. دوره نرم‌افزاری؛

۴. دوره اینترنت.

در این مقاله به تحول کتاب‌شناسی در دوره‌های چهارگانه مزبور می‌پردازیم. این بررسی نشان‌دهنده جایگاه تاریخی دانش کتاب‌شناسی در دوره کنونی است. احصا و تحلیل ضعف‌ها و قوت‌های این دانش در دوره کنونی، همچنین بهینه‌سازی آینده، منوط به داشتن اطلاعات کافی از پیشینه تحولات آن است. اما در اینجا، فقط مصادیقی از هر دوره تحلیل می‌شود و همه آثار مورد بررسی قرار نمی‌گیرد.

تدوین نخستین کتاب‌شناسی‌های غیر مستقل

در جهان اسلام پس از پشت سر نهادن سده اول و دوم هجری و تثبیت اجتماعی و فرهنگی و رشد دانش‌های مختلف، انبوهی از منابع تدوین و عرضه شد.^۸ فراوانی منابع در هر فرهنگ، آغاز احساس ضرورت فهرست‌نگاری و کتاب‌شناسی است. این نیاز به گفته بعضی از مورخان، پس از مدتی به «نهضت فهرست‌نویسی» تبدیل شد و همانند ترجمه متون که آغاز آن از سده سوم بود و در دوره خلافت مأمون عباسی اوج گرفت^۹، نهضت کتاب‌شناسی هم در دوره ابن ندیم به اوج خود رسید.^{۱۰}

انگیزه‌ها و علل مختلفی به ظهور و رشد فهرست‌نگاری منجر شد. البته زمینه اصلی همه این علل و انگیزه‌ها، انبوهی و کثرت منابع بود. تنوع علوم در جامعه عربی که تا آن زمان دانش‌های مختلف را ندیده بود و نیاز به طبقه‌بندی آنها و ضرورت گردآوری اطلاعات برای از بین نرفتن آنها را می‌توان از علل پیدایش فهرست‌نگاری دانست. قبل از اختراع چاپ، تألیف و نشر منابع به صورت استنساخ انجام می‌پذیرفت و هنوز کتاب‌شناسی رشد کافی نیافته بود تا به صورت دانش و فن مستقل مطرح شود. از این رو، فهرست‌های کتاب همراه با زندگینامه افراد یا ذیل طبقه‌بندی علوم ارائه می‌شد. بنابراین ویژگی عمده این دوره این است که «کتاب‌شناسی» به عنوان یک دانش و فن مستقل درنیامده بود.

در این دوره معمولاً به کتاب‌شناسی‌ها، فهرست گفته می‌شد و فهرست شیخ طوسی و فهرست ابن ندیم از مشهورترین آنهاست. نویسندگان در لابه‌لای زندگینامه‌ها یا در کنار آن به فهرست منابع می‌پرداختند. این نکته از عنوان مهم‌ترین کتاب یعنی *الفهرست*^{۱۱} ابن ندیم پیداست. *الفهرست فی اخبار العلماء المصنفین من القدماء و المحدثین و أسماء کتبهیم* ابن ندیم در هر مورد، سه گونه اطلاعات را در کنار هم عرضه می‌کند: گزارش زندگینامه نویسندگان، فهرست آثار و گزارش علوم و دانش‌ها. برای نمونه، وی در مقاله ششم به فقه، فقیهان و کتاب‌های فقهی می‌پردازد.

ابن خیر اشبیلی (ابوبکر محمد بن خیر، ۵۰۲-۵۷۵ ق) فهرست دیگری از کتاب‌ها و اطلاعات نویسندگان در غرب اسلامی تدوین کرد. عنوان این اثر در نسخه‌های خطی یافت نشد و کودرا اولین مصحح آن بر اساس قرائن موجود، آن را *فهرست ما رواه عن شیوخه من الدواوین المصنفة نام نهاد*.^{۱۲} *منتجب الدین* (سده پنجم)، عنوان *فهرست أسماء علماء الشیعة و مصنفیهیم*^{۱۳} را برای کتابش انتخاب کرد. شیخ الطائفة طوسی (۳۸۵-۴۶۰ ق)، نام کتابش را *فهرست کتب الشیعة و أصولهیم و أسماء المصنفین و أصحاب الأصول*^{۱۴} گذاشت.

5. Liber de Scriptoribus eccle Siasticis

۶. فهرست‌نامه کتاب‌شناسی‌های ایران، ص ۹.

۷. مدخل لدراسة المراجع، ص ۸۵-۸۶.

۸. در مقدمه *الفهرست* ابن ندیم چنین آمده است: «كان الاسلام فاتحة عهد جديد من النور راجت في بلاده سوق العلم و عظم شأن العلماء و كثر تألیفات و التصنيف فی شتى أبواب المعرفة و العلوم و كثرت المكتبات العامة و الخاصة فاشتدت الحاجة إلى كتب تفهرس هذه الكتب».

۹. تطور علم التاريخ الإسلامي حتى نهاية العصور الوسطی، ص ۱۹۳.

۱۰. برای کتاب‌شناسی‌های این دوره نگاه کنید به کتاب *دلیل الارعاب إلى علم الكتب و فن المكاتب*، نوشته یوسف داغر، بیروت.

۱۱. این کتاب در ۳۷۷ ق نگارش یافت. فلوجل خاورشناس آلمانی به چاپ آن اهتمام ورزید و پانزده سال روی نسخه‌های مختلف آن کار کرد؛ اما قبل از چاپ از دنیا رفت و هرمان ردیگر H. Roediger و اوگوست مولر A. Muller کار او را دنبال کردند. سرانجام در ۱۸۷۱ در لیزبیک از چاپ در آمد. این فهرست، بارها در ایران، مصر، عراق و جاهای دیگر منتشر شده است.

۱۲. ر. ك: مقاله «کارنامه فرهنگ مکتوب در غرب اسلامی تا قرن ششم قمری» از محمد نوری در مجله *آینه پژوهش*.

۱۳. این فهرست به طور کامل در جلد بیست و پنجم *بحار الانوار* (چاپ قدیم) و جزء ۱۰۵ از چاپ جدید آمده است. عبدالعزیز طباطبایی به تصحیح آن اهتمام ورزید و تصحیح شده آن را به چاپ سپرد.

۱۴. این کتاب چاپ‌های متعددی دارد. مؤسسه نشر الفقهیه به تصحیح آن همت گماشت و آن را با این مشخصات به چاپ سپرد: قم، مؤسسه

این گونه تألیفات گویای این نکته است که کتاب شناسان قدیم نظر استقلالی به مآخذشناسی نداشتند و دانش کتاب شناسی، هنوز به عنوان یک علم مستقل ظهور و بروز نداشت، بلکه زیر چتر دانش دیگری بود به عبارت بهتر، دانشی که نام «فهرست نگاری» وجود داشت که ترکیبی از زندگینامه نویسی، مشخصات آثار علمی و طبقه بندی علوم بود^{۱۵}. این سه بعداً به صورت سه دانش مستقل پا به عرصه دانش های اسلامی گذاشتند.

تنها فهرستی که تا حدودی صبغه و ویژگی های کتاب شناسی مستقل را دارد و از گذشته به یادگار مانده است، کتب محمد بن زکریای الرازی از ابوریحان بیرونی است.^{۱۶}

ابوریحان آثار رازی را به دسته های پزشکی، طبیعیات، منطقیات، ریاضیات و نجومیات، تفسیر و تلخیص ها، فلسفه، مافوق الطبیعه، الهیات، کیمیائیات، کفریات و دیگر فنون طبقه بندی کرد و ذیل هر یک، عناوین آثار را آورد.

جالب است بدانید که ایفای نقش اطلاع رسانی در این دوره، بر عهده ورق ها بود که غیر از استنساخ و خرید و فروش و تجلید کتب، به راهنمایی کاربران^{۱۷} نیز می پرداختند.^{۱۸}

دانش حدود و تعریفات که امروزه به آن اصطلاح نامه گفته می شود، جزء علوم مرتبط با کتاب شناسی به حساب می آید؛ زیرا هر اصطلاح، گاهی کتاب های مربوط را معرفی می کند.

کتاب إرشاد القاصد إلی أسنی المقاصد^{۱۹} تألیف شمس الدین محمد بن ابراهیم ساعد انصاری مشهور به ابن اکفانی (درگذشت ۷۴۹ق) از این نمونه است. در این کتاب، علوم مختلف و شاخه های آنها تعریف و ذیل هر یک مهم ترین کتاب ها معرفی شده است؛ چنان که کتاب مفتاح السعادة و مصباح السیادة^{۲۰}

نوشته عصام الدین ابوالخیر احمد بن مولا مصلح الدین ملقب به طاشکبری زاده (۹۰۱-۹۶۸ق) نیز به شاخه های مختلف علوم و کتاب های مربوط به آنها پرداخته است. کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون تألیف مصطفی بن عبدالله مشهور به حاجی خلیفه و ملقب به کتاب چلبی (۱۰۱۷-۱۰۶۷ق)، همه علاوه بر اطلاعاتی که در زمینه نویسندگان به دست داده، شاخه های دانش اسلامی و منابع آنها را نیز بر شمرده است.^{۲۱}

ناگفته نماند که بسیاری از کتاب های دائرة المعارفی، تراجم، رجال و طبقات نیز، ذیل هر شخصیت به آثار تألیفی وی هم پرداخته اند. به این گونه منابع معمولاً کتاب شناسی گفته نمی شود. از این رو، از قلمرو بحث این مقاله خارج است.

دوره ظهور کتاب شناسی های مستقل

کتاب شناسی به روش جدید پس از ظهور صنعت چاپ پیدایش

یافت.^{۲۲} این صنعت، نشر انبوه تر مکتوبات را فراهم آورد. از این رو، ناشران برای معرفی تولیدات خود و احیاناً تبلیغ آنها، به فهرست سازی روی آوردند. بنابراین کتاب شناسی های اولیه در طلیعه این دوره، فهرست انتشارات ناشران بود.^{۲۳}

فن چاپ با اختراع دستگاه چاپ به وسیله یوهان گوتنبرگ آلمانی (۱۴۰۰-۱۴۶۸) آغاز شد.^{۲۴}

اولین انتشاراتی ها و چاپخانه ها در دست ارباب کلیسا قرار داشت؛ چون ارباب کلیسا برای نشر و ترویج دیانت مسیحی نیاز به چاپ داشتند. ولی به مرور از صبغه دینی به علمی تحول یافت.^{۲۵}

اما اولین چاپخانه در شرق با عنوان چاپخانه عبری آستان (مطبعة الآستانة العبریة)، به دست یهودیان این شهر در استانبول (آستانه سابق) در اواخر سده پانزدهم میلادی تأسیس شد.^{۲۶} در بین آثار منتشر شده به وسیله آنها، کتاب اسلامی دیده نمی شود.

اولین کتاب اسلامی در بندقیه در ۱۵۳۰ چاپ شد، لکن به دلیل تأثیر گذاری آن در عقاید مسیحیان، نسخه های آن را از بین بردند.^{۲۷} مطبعة الآستانة العربیة که دومین چاپخانه عربی بعد از مطبعة حلب بود، در سده هجدهم تأسیس شد و کتاب های اسلامی فراوانی را چاپ کرد.^{۲۸} فهرست این آثار نیز منتشر شد.

النشر الاسلامی، ۱۴۱۷ق؛ نیز با تحقیق سید عبدالعزیز طباطبایی با این مشخصات منتشر شد: قم، مکتبه المحقق الطباطبایی، ۱۴۲۰ق.

۱۵. مرجع شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی، ص ۱۷۴-۱۷۷.

۱۶. این کتاب شناسی اولین بار به وسیله Paul Kraus زیر عنوان رسالة ابی ریحان فی فهرست کتب الرازی تصحیح و چاپ شد. (پاریس، ۱۹۳۶م) و مهدی محقق برای بار دوم آن را تصحیح و همراه ترجمه فارسی آن زیر عنوان فهرست کتابهای رازی و نام های کتاب های بیرونی (تهران، دانشگاه تهران، ۱۹۹۲) منتشر کرد.

17. Users.

۱۸. ر. ک: خزائن الکتب القديمة فی العراق، ص ۸-۹.

۱۹. مانند: معالم العلماء از ابن شهر آشوب، یتیمه الدهر از ثعالبی، الوافی بالوفیات از صفدی، تاریخ بغداد از خطیب بغدادی.

۲۰. ابن اثر در هند، ۱۳۱۸ق و به کوشش طاهر الجزائری در بیروت، ۱۹۰۸م چاپ شد.

۲۱. چاپ قدیمی آن در حیدرآباد دکن بین سال های ۱۳۲۸ تا ۱۳۵۶ انتشار یافت. این کتاب چاپ های مختلفی دارد اولین بار، گوستاو فلوگل بین سال های ۱۸۳۵ تا ۱۸۵۸م آن را منتشر کرد. چاپ های قدیمی دیگر، مربوط به ۱۲۷۴ق در بولاق مصر و ۱۳۱۱ق در آستانه است.

۲۲. فرهنگ کتاب، ص ۵۳۰.

۲۳. همان.

۲۴. تاریخ مطبعة بولاق، ص ۲-۳؛ کتاب در ایران، ص ۳۷.

۲۵. ر. ک: تاریخ مطبعة بولاق، ص ۵-۸.

۲۶. همان، ص ۹.

۲۷. همان، ص ۶.

۲۸. همان، ص ۱۰.

چاپخانه لندن در ۱۶۵۰ کتاب تاریخ الدول الخوارزمیه از ابوالفداء را چاپ کرد. چاپخانه آکسفورد که در اواسط سده هفدهم تأسیس شد، مهم ترین کتابی که چاپ کرد، کتاب عبداللطیف بغدادی در حوادث مربوط به سال ۱۸۰۰ مصر بود.^{۲۹} آرامنه اصفهان نیز اولین چاپخانه در ایران را در اوئل سده ۱۱ قمری در این شهر تأسیس کردند. در ۱۲۳۳ ق چاپخانه ای در تبریز دایر شد که اولین کارش، کتاب فتح نامه از قائم مقام فراهانی بود و سپس کتاب مآثر سلطانی را منتشر کرد.^{۳۰}

از میان اروپاییان نخستین کسی که درباره کتب عربی فهرست تهیه کرد، اشنور^{۳۱} است. وی در سال ۱۸۱۱ م چاپ دوم کتاب شناسی منابع عربی^{۳۲} را منتشر ساخت. دیگر، کتاب شناسی منابع شرقی،^{۳۳} تألیف زینک^{۳۴} بود که در لپزیک، ۱۸۴۰ م منتشر شد و در بردارنده اطلاعات کتاب های عربی، فارسی و ترکی از زمان پیدایش صنعت چاپ تا سال چاپ آنها بود.

تنها کار جدی در قلمرو اسلام و ایران، الذریعة الی تصانیف الشیعة^{۳۵} از آقابزرگ تهرانی است که البته از تکنولوژی جدید کتاب شناسی کمی فاصله دارد و تا اندازه ای به سبک کتاب شناسی های دوره اول است. از کتاب شناسی های دیگر ایرانی که مشتمل بر اطلاعات کتاب های اسلامی هم بود، می توان از کتاب شناسی ایران تألیف ایرج افشار، فهرست کتاب های چاپی فارسی^{۳۶} تألیف خان بابا مشار و فهرست مقالات فارسی از ایرج افشار یاد کرد.

خاورشناسان چند اثر ارائه کردند که بسیار شبیه به کتاب شناسی های دوره اول بود. از مهم ترین اینها می توان موارد ذیل را برشمرد:

- ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری،^{۳۷} اثر چارلز آمبروز استوری (۱۸۸۸-۱۹۶۷ م)، خاورشناسی که نزدیک به چهل سال از عمر خود را صرف تدوین این اثر کرد. کتاب وی فهرستی موضوعی از آثار قرآنی، تاریخی، ریاضیات، نجوم و جغرافیا همراه با زندگینامه مختصر مؤلفان آنهاست.

یو. آ. برگل و همکارانش آن را از انگلیسی به روسی ترجمه کردند و کتاب در سه جلد در ۱۹۷۲ م انتشار یافت. قسمت تألیفات قرآنی و بخشی از تألیفات تاریخی جلد یکم، به کوشش یحیی آرین پور و سیروس ایزدی و کریم کشاورز به فارسی ترجمه شد و مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی در ۱۳۶۲ در تهران آن را به چاپ رسانید.

- تاریخ الادب العربی،^{۳۸} اثر بروکلیمان خاورشناس آلمانی. وی ذیل زندگینامه هر نویسنده، مفصلاً به آثار وی و آثار درباره وی پرداخته است؛ به طوری که این اثر را می توان در زمره

بهترین کتاب شناسی ها در زمینه دانش های اسلامی دانست که به سبک ترکیبی در دوره جدید عرضه شده است. اصل متن، آلمانی است و محمود فهمی حجازی آن را به عربی ترجمه کرده و در قاهره، پ ل ۱۹۹۵ م هم به چاپ رسیده و شش جزء آن در سه مجلد در ایران افست شده است.

- تاریخ التراث العربی،^{۳۹} تألیف فؤاد سزگین به آلمانی است که به همت محمود فهمی حجازی به عربی ترجمه شد. کتابخانه آیت الله نجفی مرعشی، افست آن را در قم در ۱۴۱۲ ق منتشر کرد. این اثر در سال های اخیر به فارسی ترجمه و در خانه کتاب منتشر شد.

- فهرستواره اسلامی،^{۴۰} کتاب شناسی کتاب ها و مقالات مربوط به اسلام و جهان اسلام است که از سال ۱۹۰۶ تا کنون منتشر شده است. دستور کار این فهرستواره، انتشار اطلاعات در چهار فصلنامه و جمع آوری آن در یک کتاب سال است، ولی گاهی این قاعده برهم خورده است. مجلدات اول کتاب به اهتمام و مدیریت آقای پیرسون^{۴۱} چاپ شده و مجلدات جدید به سرپرستی روپر^{۴۲} و بلینی^{۴۳} در کتابخانه دانشگاه کمبریج منتشر شد.

اطلاعات این مجموعه فقط مأخذشناسی بدون توصیف و چکیده نگاری است و ذیل رده های موضوعی طبقه بندی شده است.

۲۹. همان، ص ۸.

۳۰. کتاب در ایران، ص ۳۱.

31. H.F. Schnurrer.

32. *Bibliotheca Arabica*.

33. *Bibliotheca Orientalis*.

34. J.Zneke.

۳۵. چاپ این کتاب در نجف اشرف از ۱۲۵۵ ق آغاز شد و چاپ جلد های بعد آن در نجف و تهران ادامه یافت و تاکنون بارها در قم و تهران چاپ شده است.

۳۶. تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۳۷.

37. *Persian Literature (A Bio-Bibliographical Survey)*, C.A. Storey, London, Luzae, v. 27, 58+XL+ 1443+XLIX+ 192P.

38. *Geschichte der arabischen Literature*, K.Brockelmann, Berlin, 1898- 1902. Ed. 2. Leiden, Brill, 1943-1949. Supplement: 3Bands: Leiden, Brill, 1937- 1942.

39. *Geschichte es Arabishhen Schrifttums*, Faut Sezgin, Leiden, Brill, 1967.

40. *Index Islamicus*, 1955- 1906, (A Catalogue of Articles on Islamic Subjects in Periodicals and other Collective Publications). Cambridge, W.Heffer, 1956. XXXVI+ 897p.

41. J.D.Pearson.

42. G.J. Roper.

43. C.H. Bleaney.

بگویم اینها ابزارهای مستقل نیستند و در خدمت اینترنت اند. طرح کنترل جهانی کتاب شناختی^{۴۶} در جهت بسط اطلاعاتی پدید آمد و وظیفه اش به دست آوردن پیشینه کتاب های منتشر شده و مبادله پذیری سریع آنها در سطح بین المللی است.^{۴۷} در این زمینه، استانداردها و کدهای جهانی برای منابع مکتوب تعریف شد. شماره های استاندارد بین المللی برای هر کتاب^{۴۸} (شابک)^{۴۹} و برای هر نشریه^{۵۰} (شابن)^{۵۱} نمونه هایی از این نظام است.

غرب همان گونه که در صنعت و فناوری و علم نظری به ابعاد جهانی می اندیشد، در کتاب شناسی هم از سده شانزدهم این نگرش را داشت^{۵۲} اما راهی از مقتضیات این سلطه، ایجاب می کند که هم به استفاده بهینه از تکنولوژی پردازیم و هم به بومی کردن آن مطابق نیازهای جهان اسلام بیندیشیم. بومی سازی اطلاع رسانی کتاب شناختی یک ضرورت برای جهان اسلام است. بومی سازی در دو سطح ملی با فراملی (جهان اسلام) امکان پذیر است. در جهان اسلام بومی شدن دانش مأخذشناسی، بستگی به عناصر زیر دارد:

۱. شناخت نیازهای پژوهشی کاربران؛
۲. آگاهی به پیشینه و ضعف ها و قوت های کتاب شناسی؛
۳. گسترش ارتباطات بین مراکز تخصصی کتاب شناسی؛
۴. اطلاع گیری به منظور تبادل تجربیات علمی و فنی و ارتقای کیفی و کمی؛
۵. اطلاع رسانی علمی و به دور از تعصبات خاص.

متأسفانه هنوز حتی بین کتابخانه های جهان اسلام ارتباط وجود ندارد و در اشاعه منابع اطلاعاتی، به سطح مطلوبی از پیشرفت نرسیده ایم^{۵۳}؛ هر چند احساس ضرورت ارتباط و تبادل در بین اکثر

با ورود کامپیوتر به عرصه های چاپ، نشر و اطلاع رسانی، دنیای جدید آغاز شد. حجم تولیدات فرهنگی بالا رفت و ضرورت استفاده سریع تر و بهتر احساس شد. افزایش انفجار آمیز منابع انتشاراتی در نیم قرن اخیر، به ویژه چند دهه اخیر، ضرورت گردآوری، پردازش و اشاعه اطلاعات را آشکارتر ساخت و برای جامه عمل پوشاندن به این ضرورت ها، کامپیوتر وظیفه های ذخیره سازی، پردازش، دستیابی و تبادل اطلاعات را به خوبی انجام داد و به سرعت مقبول جامعه علمی واقع شد و به دنبال آن، در همه زوایای اطلاع رسانی جا باز کرد. ورود کامپیوتر در عرصه کتاب شناسی، تحولی عظیم و نوعی انقلاب به شمار می رفت. پس از این انقلاب بود که گردآوری اطلاعات در فضاهای بسیار گسترده تر از کتاب حتی چند جلدی امکان پذیر شد. نظام مندی و سیستم ذخیره سازی رشد کرد و از نظر کمی و کیفی بسیار گسترده تر شد. نیز با قابلیت هایی که نرم افزارها داشتند، پردازش اطلاعات ارزان تر، راحت تر و با اتقان بیشتر انجام یافت و دستیابی به اطلاعات هم آسان تر گردید.

مهم ترین کتاب شناسی خاورشناسان که روی لوح فشرده عرضه شده، فهرستواره اسلامی^{۴۴} است. در ایران مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی لوح فشرده ای با عنوان کتابخانه نور عرضه کرد. کتابخانه نور مجموعه ای از کتاب های زیر است:

الذریعة الی تصانیف الشیعة از آقابزرگ تهرانی، اعیان الشیعة از سید محسن امین عاملی، مستدرکات اعیان الشیعة از سید حسن امین عاملی، امل الآمل از شیخ حر عاملی، معالم العلماء از ابن شهر آشوب مازندرانی و لسان العرب از ابن منظور.

دوره اینترنت

کتاب شناسی اسلامی هنوز کاملاً با نرم افزار انس نگرفته بود که اینترنت از راه رسید. اینترنت تحول عمیق دیگری در ساختار و کارآمدی کتاب شناسی ایجاد کرد. مهم ترین مشخصه این دوره، بسط جهانی اطلاعات کتاب شناختی است. تبادل و تعامل اطلاعاتی بین کشورهای جهان اسلام و کل جهان اسلام با خارج گسترش یافت. این بسط اطلاعاتی به دلیل سهولت در تبادل تجارب انسانی، خود نوعی انقلاب در پی داشت.

قبل از گسترش اینترنت، ارائه اطلاعات منابع اسلامی، از طریق مکتوب ها، دیکست ها و لوح فشرده های کتاب شناسی ارائه می شد. اما با آمدن اینترنت، کتاب شناسی اسلامی، آن را بهتر یافته و به استخداً آن پرداختند. از این رو، می توان گفت: به تدریج عمر دیسکت و لوح فشرده رو به پایان است^{۴۵} یا بهتر است

44. Index Islamicus.

۴۵. ر. ک: مجله ره آورد نور، سال اول، ش ۳، خرداد ۱۳۷۸، «افق های جدید در عرضه نرم افزارهای علوم اسلامی»، محمد سمیعی، ص ۲۶-۲۸.

46. UBC

۴۷. نظام ملی اطلاع رسانی، ص ۶۴.

48. International Standard Book Number.

49. ISBN.

50. International Standard Serial Number.

51. ISSN.

۵۲. اولین کتاب شناسی جهانی، فهرستی است که Cornard Gesner زبان شناس زوریخی زیر عنوان *Bibliotheca Uniersalis* در ۱۵۴۵ منتشر کرد که در آن، پانزده هزار کتاب لاتینی، عربی و یونانی معرفی شد (فهرست نامه کتابشناسی های ایران، ایرج افشار، ص ۹).

۵۳. توصیه دکتر اولی محمد عبدالحمید از متخصصان کتاب شناسی در مالزی این است که از میان متخصصان کشورهای اسلامی، گروه های کاری تشکیل گردد. (شبکه اطلاع رسانی در کشورهای اسلامی، ص ۱۵).

مراکز اطلاع رسانی به وجود آمده است. کتاب شناسی های اسلامی روی اینترنت این تکنولوژی را تسهیل می بخشد.

ضیاء الدین سردار برای نخستین بار، «شبکه بین المللی اطلاع رسانی اسلامی»^{۵۴} را مطرح کرد و در صدد تأسیس ساختاری واحد برای کل جهان اسلام برآمده که بخش مهمی از این شبکه را مبادلات کتاب شناختی تشکیل می دهد. به منظور تدبیر و تسریع شبکه، مرکزی در دانشگاه اوتارای مالزی ایجاد شد و بانک داده های اسلامی^{۵۵} پشتیبانی آن را به عهده گرفت.^{۵۶}

تسهیل هماهنگی و همکاری تفاهم مطلوب بین تولیدکنندگان اطلاعات و مصرف کنندگان در جهان اسلام، منوط به پذیرش تفاهم زبانی و فرهنگی است. بخشی از این تفاهم بستگی به طرح و قبول استانداردهای مشترک دارد. بانک داده های اسلامی مربوط به چهار حوزه زیر است:

۱. فهرست نویسی اعلام اسلامی؛

۲. رده بندی موضوعات اسلامی؛

۳. نظام یا نظام های مشترک ارتباطی؛

۴. گردآوری اطلاعات در قالب کتاب شناسی و چکیده.^{۵۷}

اجرای طرح کتاب شناختی جامع اسلامی بر روی اینترنت، به دلیل وسعت و پیچیدگی های فراوان آن، برخی متخصصان مسلمان را به تأمل واداشته و در نتیجه راهکارهای گوناگونی از سوی آنها ارائه شده است. دکتر عبدالحمید از مالزی یک راهکار ارائه کرده است. او بدون حمایت کلیه کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی، تحقیق و بازدهی این طرح را غیر ممکن می داند. به نظر او، پس از آن بودجه و تأمین نیازهای مالی نقش مهم دارد. وی در مرحله سوم عدم توجه به محدودیت های دینی (تعصب های مذهبی) به عنوان محورهای مهم در اجرای این طرح را خاطر نشان کرده است.^{۵۸} کنگره مطالعات کتابداری و اطلاع رسانی مسلمانان^{۵۹} که چند اجلاس به اشتراک داشته، در بسط ایده های کتاب شناختی اسلامی بین المللی نفس زیادی ایفا کرده است و البته تا تحقق وضعیت مطلوب فاصله هست.

غیر از تبادلات به هنگام در کتاب شناختی، اینترنت کمک زیادی به تقویت نظام اطلاعاتی می کند. حاصل و ثمره چند دهه حضور اینترنت در زمینه منابع این است که هم اکنون دو گونه سایت کتاب شناختی اسلامی در وب وجود دارد. یکی سایت های عمومی است؛ مانند: کتابخانه کنگره آمریکا،^{۶۰} کتابخانه دانشکده مطالعات آفریقا و آسیایی دانشگاه لندن^{۶۱} یا کتابخانه دانشگاه میروال^{۶۲} آمریکا که منابع اسلامی را هم معرفی می کنند. برخی سایت های تجاری مانند آمازون^{۶۳} به ارائه خدمات چکیده نویسی و مآخذ شناسی می پردازند. بی.سی.آر^{۶۴} در ۱۹۲۵م با هدف اطلاع رسانی کتاب شناسی تأسیس شد. در این

سایت، مجموعه ای از کتابخانه ها و مراکز کتاب شناسی به همدیگر وصل می شوند. همچنین دانشگاه ویرجینیای آمریکا،^{۶۵} سایت اطلاع رسانی فعالی دارد که بخشی از آن، منابع اسلامی است. دسته دوم سایت های اختصاصی کتاب شناسی اسلامی است که ناشران اسلامی یا مؤسسات علمی و فرهنگی اسلامی ایجاد کرده اند. برخی از این سایت ها عبارت اند از:

- پایگاه انتشارات دارالسلام،^{۶۶} که مقرر آن در هوستون آمریکاست و علاوه بر اطلاع رسانی در زمینه کتاب ها و نشریات اسلامی، به فروش منابع اسلامی هم می پردازد.

- عالم خان،^{۶۷} پایگاهی با هدف کتاب های اسلامی و اطلاع رسانی در قلمرو منابع اسلامی در اینترنت راه اندازی کرد.

- بعضی افراد در استانبول پایگاهی دارند که چکیده هایی سه زبانه (یعنی زبان مبدأ، انگلیسی و عربی)، در زمینه منابع اسلامی تولید می کنند و همراه چکیده ها مآخذ شناسی و عکس منابع را نیز می آورند.

- در عربستان سعودی، پایگاه دارالسلام در ۱۹۸۶ م زیر نظر عبدالملک مجاهد تأسیس شد که در چند کشور نمایندگی دارد.

ادامه این سیر به تأسیس چندین پایگاه از جمله اطلاع رسانی سراسری اسلامی^{۶۸} (پارسا) و خانه کتاب در ایران انجامید. اما متأسفانه در ادامه کار، به جای قوی شدن و گسترش یافتن، ضعیف و لاغرتر شد. البته این فرایند همچون خوره ای به جان اغلب یا همه مؤسسه های اطلاع رسانی ایران افتاده که کار خود را با طمطراق و گسترده آغاز می کنند، ولی در ادامه ضعیف می شوند و در پایان به تعطیلی می گرایند. به همین دلیل، وضعیت اطلاع رسانی در عرصه کتاب های اسلامی در ایران بسیار آشفته است. در این آشفستگی عوامل متعددی دخالت دارد که فعلاً از بیان آنها معذوریم.

54. International Musim Information Network (IMIN).

55. Islamic Data Bank.

۵۶. همان، ص ۱۳.

۵۷. همان، ص ۱۴-۱۵.

۵۸. شبکه اطلاع رسانی در کشورهای اسلامی، ص ۱۹.

59. The Congress of Muslim Librarians and Information Scientists (CIMLIS).

60. www.loc.gov.com

61. www.soas.ac.uk

62. Minerval

63. Amazon.Co.uk

64. BCR on line

65. University of Viginia Library

66. www.dar-us-salam.com.

67. www.hasanbooks.com.

68. Islamic Data Bank LLC.

۱. ره آورد نور، سال اول، ش ۳، خرداد ۱۳۷۸، «افق های جدید در عرضه نرم افزارهای علوم اسلامی، محمد سمعی».
 ۲. تاریخ التراث العربی: فؤاد سزگین، به کوشش محمود فهمی حجازی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۱۲ق.
 ۳. تاریخ مطبوعه بولاق: ابوالفتح رضوان، قاهره، المطبعة الامیریة، ۱۹۵۳م.
 ۴. تطور علم التاريخ الاسلامی حتى نهاية العصور الوسطی: احمد رمضان احمد، قاهره، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۸۹م.
 ۵. خزائن الكتب القديمة فی العراق: کورکیس عواد، بیروت، دار الرائد العربی، ۱۹۸۶م.
 ۶. دائرة المعارف فارسی: غلامحسین مصاحب، تهران، فرانکلین، ۱۳۴۵.
 ۷. دليل الارعاب الى علم الكتب و فن المكاتب: یوسف داغر، بیروت، ۱۹۴۷م.
 ۸. الذریعة إلى تصانیف الشیعة: آقا بزرگ تهرانی، نجف اشرف، ۱۳۵۵ق.
 ۹. رسالة ابی ریحان فی فهرست كتب الرازی: به کوشش پاول کراوس، پاریس، ۱۹۳۶م. به کوشش و ترجمه فارسی دکتر مهدی محقق، تهران، دانشگاه تهران، ۱۹۹۲م.
 ۱۰. شبکه اطلاع رسانی در کشورهای اسلامی. [تهران، ۱۳۸۲].
 ۱۱. فرهنگ کتاب: علیرضا پورممتاز، ۱۳۷۷.
 ۱۲. الفهرست: ابن ندیم، به کوشش رضا تجدد، تهران، ۱۳۹۳ق. به کوشش فلوجل و هرمان و ویگر و اوگوست مولر، لیبزیک، ۱۸۷۱.
 ۱۳. الفهرسة: ابن خیر اشبیلی، به کوشش ابراهیم الایاری، قاهره و بیروت، دارالکتاب المصری، و دارالکتاب اللبنانی، ۱۴۱۰ق/ ۱۹۸۹م.
 ۱۴. فهرست كتب الشیعه و أصولهم: شیخ الطائفة طوسی، به کوشش الویس اسپرنگر. به کوشش سیدعبدالعزیم طباطبایی، بیروت، دارالاضواء، ۱۹۸۶م/ ۱۴۰۶ق.
 ۱۵. فهرست نامه کتابشناسی های ایران: ایرج افشار، تهران، دانشگاه تهران، بی تا.
 ۱۶. آینه پژوهش، سال دهم، ش ۵۹ (آذر-دی ۱۳۷۸)، ص ۱۲-۱۵، «کارنامه فرهنگ مکتوب در غرب اسلامی»، محمد نوری.
 ۱۷. کتاب در ایران: محمود صاحب، تهران، ۱۳۴۲.
 ۱۸. کشف الظنون: حاجی خلیفه، حیدرآباد دکن،
 ۱۹. مدخل لدراسة المراجع: عبدالستار الحلوجی، قاهره، ۱۹۹۱م.
 ۲۰. مرجع شناسی: نورالله مرادی، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۷۴.
 ۲۱. مرجع شناسی ادبی و روش تحقیق: عباس ماهیار، تهران، ۱۳۷۵.
 ۲۲. مرجع شناسی و روش تحقیق در ادبیات فارسی: غلامرضا ستوده، تهران، سمت، ۱۳۷۱.
 ۲۳. فصلنامه کتابهای اسلامی، ش ۱، «مصاحبه با محمد سمعی».
 ۲۴. معالم العلماء: ابن شهر آشوب، به کوشش عباس اقبال، تهران، ۱۳۵۳.
 ۲۵. مفتاح السعادة و مصباح السیادة، طاشه کبری زاده، هند، ۱۳۱۸ق. به کوشش طاهر الجزائری، بیروت، ۱۹۰۸م.
 ۲۶. نظام ملی اطلاع رسانی: به کوشش علی حسین قاسمی، تهران، [۱۳۷۸].
27. *Persian Literature (A Bio- Bibliographical Survey)*, C.A. Story, London, Luzae, v. 27, 58+ XL+ 1443+ XLIX+192p.
 28. *Geschichte der arabischen Literature*, K. Brockelmann, Berlin, 1898- 1902. Ed.2. Leiden, Brill, 1943 - 1949. Supplement: 3 Bands: Leiden, Brill, 1937 - 1942.
 29. *Geschichte es Arabishhen Schrifttums*, Faut Sezgin, Leiden, Brill, 1967.
 30. *Index Islamicus 1906- 1955 (A Catalogue of Articles on Islamic Subjects in Periodicals and other Collective Publications)*. Combridge, W.Heffer, 1956, XXXVI+ 897p.
 31. www.loc.gov.com
 32. www.soas. ac.uk
 33. www.dar-us-salam.com
 34. www.hasanbooks.com
 35. www.IslamicDataBank.com
 36. *Index Libarum diversis scientiarum ordinnibus quos a magistris didieit*, Edi Francisus Codera, Et. J. Ribera Tarrgo.
 37. *Bibliotheca Arabica*, H.F. Schnurrer, Leipzig. 1811.
 38. *Bibliotheca, Karl Fedrik*, 1876 - 1883.

